

ÖTEKİLERİN PEŞİNDE

Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan

IN PURSUIT OF THE OTHERS

Festschrift in Honor of Ahmet Yaşar Ocak

A LA POURSUITE DES AUTRES

Mélanges en l'honneur d'Ahmet Yaşar Ocak

Hazırlayanlar

Mehmet Öz - Fatih Yeşil

**ÖTEKİLERİN PEŞİNDE
AHMET YAŞAR OCAK'A ARMAĞAN**

**IN PURSUIT OF THE OTHERS
Festschrift in Honor of
Ahmet Yaşar Ocak**

**A LA POURSUITE DES AUTRES
Mélanges en l`honneur
d'Ahmet Yaşar Ocak**

HAZIRLAYANLAR

Mehmet Öz

Fatih Yeşil

Tarih Kelimesi Ne Anlama Gelir?

Teyfur ERDOĞDU*

Tarihin kelime anlamının ne olduğu bizatihi merak edilesi ve işlenesi bir konudur. Tarih kelimesinin anlamını bu makalede ele almayı uygun gördüğümün bir başka sebebi de popüler yollarla da olsa geçmiş zamana merakımızın son dönemde haylice artmış ve şişmiş olmasıdır.¹ Bu sebeple de makale merakla konu olan bu nesnenin kelime anlamını ortaya koymak amacını taşımaktadır.

Bir gün sınıfta tarihin kelime anlamının ne olduğunu seminer esnasında öğrencilerime sorduğumda feminist hassasiyetleri yüksek olan ve lisanüstü eğitim alan bir kız öğrencim, kelimenin İngilizcesini düşünerek kökenbilimsel (*etimolojik*) bir tahlil denemesi yaptı ve “*history kelimesi his+story kelimelelerinden türemiş olabilir*” dedi. Yani onun (erkeğin) hikâyesi. Çok zekice ve çok hoş bir denemeydi ama maalesef isabetli değildi. Bu tür denemelere ve kökenbilimsel açıklamalara bendeniz de soğuk bakmaz. Hatta yazılarımda oldukça sık bu yöneme başvururum. Buna rağmen kökenbilimsel yaklaşımlara ihtiyatla eğilmek lazım geldiğini de söylemek zorundayım. Tam bu aşamada kökenbilime sıklıkla başvuran Sevilla Piskoposu Isidore’u (560–636) örnek olarak vermek isterim. Isidore devrinin son büyük ansiklopedicisi ve tarihçisidir. *Chronica Majora* ve *Historia de regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum* isimli tarih çalışmalarında kökenbilimi bolca kullanmış hatta *Ety-mologiae* isimli kökenbilime dair müstakil bir eser dahi vermiştir. Ancak söylemek zorundayım ki eşyanın menşei ve köklerini bulmak için kullandığı “bilimdışı” kökenbilimsel yöntem, yapıtlarının önemini azaltmıştır.

Bu bakımdan tekrar etmekte yarar görüyorum, kökenbilimsel açıklamalara ihtiyatla yaklaşmakta fayda vardır. Kökenbilimsel yaklaşımların içerdiği tehlikeleri akılda tutarak tarih kelimesinin kökenine baktığımızda ne gibi sonuçlar elde edebiliriz, şimdi bu konuya eğilebiliriz.

Tarih kelimesi bildiğimiz gibi Arapça’dan Türkçe’ye geçmiş bir kelimedir. Ulaşabildiğim kadarıyla bu kelime ilk olarak “*verehe*” şeklinde (şimdilik diyorum çünkü bu kelimenin izlerini Sümerce’de sürmek mümkün olur mu bil(e)miyorum) M.Ö. 17.-6. yy.lar arasında Mezopotamya’da yaşayan ve büyük çoğunluğu Sami ırkından olan Babilliler tarafından kullanılmıştır. Babilliler biliyoruz ki devletin yazışma dili olarak Akatça’yı din dili olarak da kendi dönemlerinde artık ölü bir lisan haline gelen Sümerce’nin bir türevini kullanıyorlardı.

---

* Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri ve Felsefe bölümleri öğretim üyesi.

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Teyfur Erdoğan, “2000’den sonra Türkiye’de tarihçilik”, *Mehmet Fuat Köprülü*, ed. Yahya Kemal Taştan, Ankara, 2012, s. 277-302.

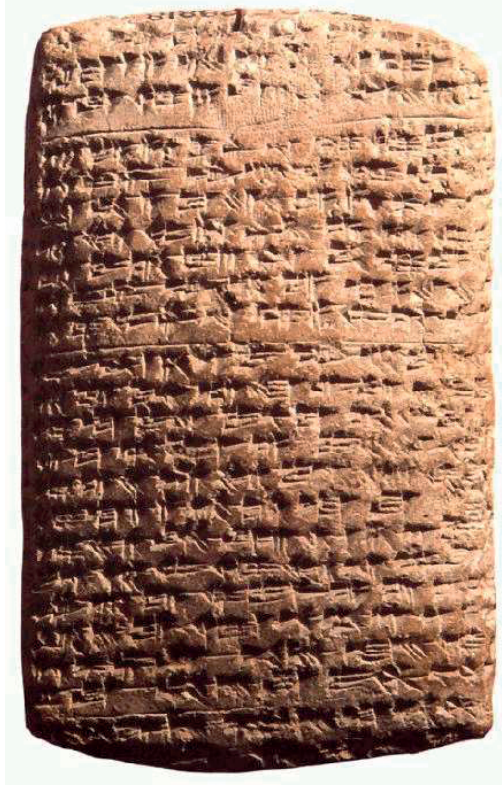
Sevilla Piskoposu Isidore'un Etymologiae kitabından bir sayfa.
(Royale Albert Kütüphanesi f. VIII s. MSII 4856)

Kısaca belirtecek olursak *verehē* kelimesi *ay* manasına geliyordu. Ayrıca Ay'a göre ayarlanan kameri takvimi ilk kullananlar da Babilliler olmuşlardır. Böylelikle *verehē* hem ay hem de takvim manasını taşımaktaydı. Büyük üstat Prof. Muhammed Hamidullah (1908–2002) Arapça'daki *tarih* kelimesinin işte bu kökten geldiğini ileri sürer.² Ayrıca Güney Arabistan'da yapılan arkeolojik kazılarda meydana çıkarılan bazı kitabelerden de Arapça'da "*erehe*" kökünün sene anlamında kullanıldığını öğreniyoruz.³ Bu benzerlik bizle-

² Muhammed Hamidullah, *İslam Tarihi Dersleri*, İslami İlimler Fakültesi'nde ders notu, Erzurum 1976.

³ Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden, 1952.

re şaşırtıcı gelmemelidir. Çünkü biliyoruz ki Arapça da (İbranice gibi) *semitik* (Sami) bir dildir ve bu bakımdan “Babilce” ile aynı dil ailesine mensuptur.

Amarna’da bulunmuş bir Babil tableti.

Nitekim İbranice’de de *yerah şehir* yani ay manasındadır (Arapça ile İbranice’deki ortak kelimelerde kelimenin başındaki v zaman zaman y olur; *veled>yeled* gibi). Hem senenin zamanları manasına gelir hem de zamanın devresi manasına. Yani *yerah* kelimesi kronoloji ifade eder. Bunun gibi bu kelime Fenike ve Eski Aramice’de *yerah*, Aramice’de *yerha*, Asurca’da *arhau*, Eski Asurca’da *varhau*, Habeşçe’de ise *varh* şeklindedir.⁴

Şimdi *verehe* ile *tarih* kelimeleri arasındaki bağlantıyı kurmadan önce Semitik dillerde bir kelimeyi oluşturan harflerden farklı kalıplar kullanarak farklı kelimeler türetilbildiğini hatırlatalım ve bu türetme işlemini tanıdık bir örnekle daha da bildik hale getirelim.

---

⁴ Avram Galanti, “Tarih kelimesinin menşei etrafında”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 5/4-5, 1927, s. 486-487.

De-re-se kelimesinden örneğin *müderri*s ve yine *tedris* kelimeleri üretilir.

Verehe ile *tarih* kelimeleri arasındaki bağlantı da bu durumda şöyle kurulabilir:

Verehe → *müverrih* → *te'rih* (veya *terih* → *müverrih*).

Te'rih kelimesi daha sonraki yıllarda *tarih* halini alır. Meşhur Arap yazar Kays gibi Arapların eskiden *tarih* kelimesini *te'rih* şeklinde yazdıklarını da biliyoruz.⁵ Bu durumda *tarih* köken itibarıyla *ay* (takvim) daha sonra da *sene* anlamında kullanılır olmuştur. Kısaca şunu söyleyebiliyoruz ki Arapça'da *tarih* kelimesi, eskiden beri “*zamanın tanımlanması*” veya “*zamanı bildirmek*” şeklinde tarif edilegelmiştir.⁶

Kelime arkeolojisi olarak da adlandırdığım kökenbilimsel açıklamalarda *ta-rih* için verilen bu tarifin içinde geçen kelimelerden biri olan *zaman* kelimesi de tarife ayrıca muhtaç olduğu için bu izahat maalesef en azından benimle doğrudan doğruya konuşmuyor ya da ben dilinden anlamıyorum. Belki bunun için Akatça ve Sümerce'yi de içine alacak daha derinlemesine bir iz sürme faaliyeti gerçekleştirmek gerekmektedir. Bu arada Osmanlı Devleti'nde de evrakı *tarih* sırasına göre dizen ve zamanı bildiren tarihleri atan ve maliye kaleminde istihdam edilen memura da *tarihçi* denmesi oldukça manidardır. Bugünkü manada *tarihçiye* Osmanlılar *müverrih*, hanedanın tarihini yazan ve vakaları kaydeden resmi kâtiplere de *vakanüvis* (daha önce *şahnameci*)⁷ derlerdi.

Şimdi de *tarih* kelimesinin “muadilleri” olan ve Batı'da kullanılan kelimelerin Batı'da takip ettiği yollara baktığımızda ise şunları görüyoruz:

Latinler *tarih* kelimesinin karşılığı olarak ya *historia* (*historia rerum gestarum*=*tarih uğraşısı*) ya da *res gestaeyi* (*tarihi varlık alanı*) kullanırlar. *Res* şeyler, işler ve *gestae* ise olanlar demektir. İkisi bir arada kullanıldığında *olan*

⁵ Es-Sehavi (ö. H. 902), *el-İlanu bi't-tevbih li men zemme't-tarih*, Beyrut, 1979, s. 6.

⁶ Örneğin el-Kafiyeci (ö. H. 879), *Kafiyeci'de tarih usulü. el-Muhtasaru'l-mufid fi ilmi't-tarih*, Haz. Kasım Şulul, İstanbul 2003; Es-Sehavi, *a.g.e.*, s. 6.

⁷ II. Mehmed devrinde *şahname* türü eserlerin sayısında mühim bir artış olduğunu görüyoruz. Nitekim onun döneminde birçok Persli şair İstanbul'a geldi ve bunların gelmesiyle sadece Türkçe konuşanlar ile değil ama kendi aralarında da padişahın himayesini kazanmak maksadıyla sıkı bir rekabetçi ortam doğdu. Nitekim tarihçi Latifi (1491-1582) *Tezkiretu's-şuara* isimli eserinde bu dönemde otuz şairin Fatih Sultan Mehmed tarafından maaşa bağlandığını yazar (*Latîfi: Tezkiretü's-şu'arâ ve tabsiratü'n-nuzamâ (inceleme-metin)*, haz. Rıdvan Canım, Ankara, 2000). Bu şairler kaleme aldıkları şiir ve tarihlerini padişah için yazarlardı. Bu şahnamecilerden biri mesela “Şehdi” müstear isimlidir. II. Mehmed bu şairi bir Osmanlı tarihi yazmakla görevlendirdiğini biliyoruz. Bu görevi sebebiyle Şehdi şahnamecilerin öncüsü olarak kabul edilmiştir (Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927). Şahnamecilerin bir kısmı da Osmanlı ailesinin genel tarihini ele kalan kitaplar yazmışlardır.

Resmi tarihin ilk örneğini oluşturan şahname 14. yy.ın ortasında böylelikle Osmanlı tarih yazımında erken saray tarihçiliği olarak ortaya çıkmış olurlar. Şahnamecilik daha sonra I. Süleyman (Kanuni 1494?-1566) zamanında kurumsallaşır ve 17. yy.da vakanüvisliğin ortaya çıkışına kadar sürer.

şeyler anlamını kazanır. Romalı tarihçi Titus Livius'un (M.Ö. 59-M.S. 17) tarih çalışmasının ismi *Res gestae Populi Romani*'dir. Yani "Roma halkının işleri". Yine *res gestae divi Augusti*, "Kutsal Ogüst'ün işleri" anlamına gelir ve bu eserin bir nüshası Ankara Ogüst Mabedi'nin duvarına kazınmıştır.

Ankara'daki Ogüst Mabedi'nin duvarı

Ankara'daki Ogüst Mabedi'nden bir ayrıntı.

Kısaca Türkçe'de cari olmamasına rağmen Latince'de ('Bu hangi tarihte gerçekleşti?' sorusunda olduğu gibi) geçmiş zaman (*res gestae*) ve ('Roma tarihi'nde olduğu gibi) geçmiş zaman uğraşısı (*historia rerum gestarum*) farklı

iki kelime ile karşılanır (Türkçe’de her iki durum (yani zaman ve “disiplin”) *tarih* kelimesi ile anlatılmaktadır). Yunanca’da da tam olmasa dahi benzer bir ayırım vardır: *Chronos* zamanın geçişi olarak tarihi, *logos* ise vuku bulanların anlatısı olarak tarihi ifade etmek için kullanılır. *Logos* kavramının geçirdiği değişimleri burada ele almayı ise bilerek gözardı ediyorum. Bu kavram belki başka bir makalenin konusu olacak kadar geniş ve önemlidir.

Batı’da *historia* ve *res gestae* kelimelerinin yanında tarih için ayrıca Germenik bir kelime daha vardır: *Geschichte*. Bu kelime *geschehen* < *gesciht* (hadise=eventus, tesadüf) ve *scehan* (olmak, vuku bulmak, oluşmak veya aniden dönmek)⁸ kelimelerinden türemiştir ve hem vuku bulmak, olup bitmek hem iş, eser hem de tarih uğraşısı anlamlarına gelir.⁹ *Gesciht* kelimesi bugün modern anlamıyla tarih olmadan evvel daha erken dönemde ayrıca haber, olanlar ve işler anlamında da kullanılır. Örneğin Latince’deki *acta apostolorum* (Havarilerin işleri=umur) *geschichten der apostel* olarak çevrilir.

Bununla birlikte Almanca’da *die Geschichte* yanında *die Historie* de istimal edilir, hatta aynı cümle içinde bile. Örneğin 14. yüzyılda yaşamış Konrad von Meigenberg (1309-1374) bir kroniğin ismini *Eine historie von geschichten* olarak verir. Yine tarihçi Keller kitabında şöyle bir cümle kurar: *Die historien und geschichten fürnemster personen zu läsen*.¹⁰ Burada *Geschechen* ile kastedilen nesnellik ve bir dizi haber, olan biten ve/ya işler, *Historie* ile kastedilen ise öznel (sübjektivite) ve tek bir hadisenin tarihidir. Daha sonraki dönemlerde bu nesnel-öznel ayırımında silikleşme yaşanacaktır. Bugün Almanca’da tarih disiplini denince esas itibariyle *Geschichte* kullanılmaktadır.

Peki bu aşamada *historia/history/histoire* kelimesini tarif etmek ve ne anlama geldiğini bulabilmek için bu kelimenin Greko-Latin kökenlerine baktığımızda neler görüyoruz?

İlk kez 1390’da İngilizce’de kullanılan *history* kelimesi eskiye doğru şöyle bir silsile takip eder¹¹:

History (İngilizce)/*Histoire* (Fransızca) < *Historia* (Latince hikâye ve hesap anlamında) < *Istoriadan* (Eski Yunanca araştırarak bilme, sorgu veya öğrenme) gelir. Örneğin Aristoteles (M.Ö. 384-322) *istoria* kelimesini *Peri Ta Zoa Istoria* yani Arapça tercümesiyle *Kitab al-Hayavan* isimli kitabında bu manada kullanır.

⁸ Johannes Hennig, “Die Geschichte des Wortes “Geschichte””, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 16, 1938, s. 511.

⁹ G. W. F. Hegel, *Reason in history: a general introduction to the philosophy of history*, çev. R. S. Hartman, Indianapolis 1979: 75 [*Tarihte akıl*, çev. Ö. Sözer, İstanbul 1995].

¹⁰ Diethelm Keller, *Künstliche und eigentliche Bildtussen der Rhömischen Keyseren, ihren weybern und kindern, auch anderer verrümpften personen, wie die auff alten pfennigen erfunden sind, sampt ainer kurtzen beschreybung ihrens härkommens, labens unnd abschaidts, auss den aller bewärtesten geschichtschreybern allenthalben zusammen getragen*, Zürich, 1558.

¹¹ <http://dictionary.reference.com/search?q=history>

Burada konudan hafifçe uzaklaşarak ufak bir açıklama yapmak gerekiyor. Yunanca ἱστορία (*istoria*) önce yalnızca 'sorgu', daha sonra onu üreten faaliyetin sonucunun mecaz-ı mürseli ile 'sorgulama sonucunda elde edilen bulgular' ve ardından da anlam genişlemesine maruz kalarak 'geçmişte olan ve kayda geçenlere' verilen bir isim haline gelmiştir. Aslında Yunanca'da yukarıda temas ettiğim üzere geçmiş hadiselerle τὰ γεγενημένα (*ta gegenimena*), geçmiş hadiselerle ait kayıtlara da ὁ λόγος (*logos*) denirdi. Tukididis (M.Ö. 460-M.Ö. 395) mesela tam da bu yüzden geçmiş sorgularken ve tahlil ederken kendi yaptığını (*istoriayı*) diğerlerinden ayırt etmek için başta Herodotus (M.Ö. 484-M.Ö. 425) olmak üzere bazı yazarları da küçümseyerek yalnızca geçmişten hikâyeler anlatmalarından dolayı onları *logographer* (vakanüvis) kavramı ile anar. Şu noktaya da dikkat edilmelidir ki *logographer* daha eski zamanlara yönelik araştırmalar yapan (Yunanlı tarihçi Antonis Liakos'un (1947-) deyimiyile) bir *archaio-logographer*ın aksine yakın geçmişe yönelik araştırmalar yapan kişiyi tanımlamak için kullanılan bir terimdir.¹²

Bu hususa bir nokta koyarak *history* kelimesinin kökenlerine dönelim.

History kelimesinin sahip olduğu silsile yukarıdaki safhada biter mi? Hayır. İsim hali olan *Istorianın* veya *Istorimanın* fiil hali olan *Istorein*, İyonca 'görme veya işitme yoluyla araştırarak veya soruşturarak yapılan iş' anlamına gelir. Homeros (M.Ö. 850?) ve Herakleitos (M.Ö. 535-475) da yargılamak veya şahitlik etmek anlamında aynı kökten gelen *Istor* kelimesini kullanırlar.

Istor kelimesi nereden çıkmıştır pekiyi?

Ön-Hind-Avrupa dillerinde *Widtor* diye bir kelime vardır. Bizim *Chemin de Fer*'i (okunuşu şömeñ dö fer) *şimendifer* diye kayda geçirmemiz gibi (burada hem duymada hem de anlamda kayma olmuştur. Demiryolu anlamına gelen kelime daha sonra tren anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Bir başka örnek Appartement>Apartman'dır. Appartement Fransızca'da daire demektir, apartman ise Türkçe'de çok katlı bina. Bir diğeri Direction>Direksiyon'dur. Direction Fransızca'da yön demektir, direksiyon ise Türkçe'de araçlardaki genellikle çember şekli olan parça.) *bilmek, görmek* veya *şahit olmak* anlamlarına gelen *Weid* kelimesinin (Gotça'da *Veit* ve Eski Almanca'da *Giwizo*) çekimli hali *Wid-tor*, *Istor* olarak Yunanlı âlim ve yazarlar tarafından bozularak kayda geçirilmiştir.

Hind-Avrupa dillerindeki *Weid* daha geç tarihlerde üç yol izler: Birinci yolda yukarıda görüldüğü gibi *history* kelimesine, ikinci yolda *wise/wisdom* (bilge/bilgelik) kelimesine ve üçüncü yolda ise Avrupa dillerindeki *vision* veya *video* gibi kelimelere köken teşkil eder.

Peki *Weid* kelimesi nereden türemiştir? Slavca *Videti/Vedati* kelimeslerinden. Bunların da M.Ö. 1500 yıllarındaki Sanskritçe *Veda* kelimesinden

¹² Hayden White, "The historical event", *Differences. A Journal of Feminist Cultural Studies*, 19/2, 2008, s. 19.

geldiği tahmin ediliyor. *Veda* kelimesi de bilindiği üzere Hinduizmin kutsal kitabının adıdır ve *hakikat* (hakiki bilgi) anlamına gelir.

Sonuç olarak *hakikat* ile *tarih* arasında köken itibarıyla böyle bir bağ kurmak mümkün görünüyor. *Veda* kelimesi sahip olduğu anlam yoluyla ve *tarih* kelimesi ile girdiği ilişki itibarıyla benimle oldukça açık biçimde konuşuyor. Maalesef *tarih* konuşmuyor. Bazı kelimeler insanlarla açıkça konuşurlar meramlarını net biçimde ifade ederler. Buna bir örnek Almanca'daki anıt kelimesinin muadili olan *das Denkmal* verilebilir. *Denkmal* kelimesi parçalanarak düşünüldüğünde "düşün bir" anlamına gelmektedir. Daha sonra bizim tarafımızdan uydurulan "anıt" kelimesi de bu bakımdan bizimle konuşan kelimelerdendir. Buna rağmen mesela heykel konuşmamaktadır.

Şimdi son olarak kökenbilimsel araştırmalar neticesinde ulaştığımız bu ilişkiyi de gözönünde bulundurarak *tarih* kelimesinin en kısa ve en özlü tanımını vermek gerekirse şunu söylemek mümkün gözükmektedir: "*Tarih, hakikati (numenal olanı) arama ameliyesidir*". Arama ameliyesi esnasında ulaşılan ve ortaya çıkan ise bir keşif değil ama bir inşa faaliyetidir ve tarihsel gerçektir,¹³ buna *fenomenal tarih* demek de mümkündür. Tarihçilikte gaye kısaca felsefeci Durmuş Hocoğlu'nun (1948-2010) da belirttiği gibi her zaman *imkânsız* dahi olsa daha az fenomenal elde etmeye yönelmektir.¹⁴ İmkânsızdır dedim zira tek bir cümle ile ifade etmek gerekirse; çünkü istendiği kadar hatta farz-ı muhal doğa bilimlerinkinden bile daha fazla nesnel olunsun yine de ortaya konulacak eser bütün içinden (ele alınan konunun *her şey* ile olan bağlantısını gözardı ederek ve sadece bazı şeyler ile bağlantısını kurmak suretiyle) kopartılarak ortaya konmuş bir eser olacaktır. Bu da bağlantıları eksik kurulmuş, bağlantılarının çoğu kopartılmış bir kesit demektir. Bu yüzden numenali bulmak ve ifade etmek imkân dışıdır. Zaten *tarih* tam da budur: *İmkânsız da olsa geçmiş zamandaki hakikati arama ve ararken inşa etme*.

¹³ Tarihte hakikat ve gerçek meselesinin ayrıntıları için bkz. A. Teyfur Erdoğan, "Tarih yazıcılığında gerçek (realitas)-hakikat (veritas) sorunsalı", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarihyazıcılığı Sempozyumu*, Ankara, 18-20 Mart 2010, Ankara, 2011, s. 31-40.

¹⁴ Durmuş Hocoğlu, "Orada öylece duran tarih", *Bilgi ve Düşünce*, 1/4, 2003, s. 86.

Dipnotun Serüveni

Fatma ACUN*

En sade haliyle, akademik çalışma metnlerinin kitap, makale, bildiri, rapor vb. sayfalarının alt kısmında yer alan notlar olarak tanımlayabileceğimiz dipnotlar, uzun bir geçmişe sahiptir. Dipnotların günümüzde kullandığımız standart biçimine, ilk defa olarak 1710 tarihinde Swift'in *Tale of a Tub* adlı eserinde rastlanır.¹ Bu tarihten önce ve günümüze kadar uzanan süreçte dipnotlar, biçimleri değişmesine rağmen, akademik metinlerin içinde daima yer almış, akademik çalışmaların önemli göstergelerinden biri haline gelmiştir.²

Güzide bir Harvard profesörü olan Anthony Grafton, *Footnotes, A Curious History* adlı kitabında, dipnotu bir "atıf biçimi" olarak tanımlamakta ve klasik eserlerde metin içinde yapılan atıftan, günümüzde sayfa altı ve metin dahilinde parantez içinde yapılan atıflara kadar olan biçim ve muhteva değişikliğini, evreler halinde ele almaktadır.³ Usta Grafton'a göre, dipnot entelektüel bir araçtır ve fen bilimcinin veriyi değerlendirmek üzere hazırladığı raporun, sosyal bilimlerdeki karşılığıdır; Dipnotlar, bir metin içinde yapılan tartışmalar ve anlatılan hikayelere ampirik destek sunmaktadır.⁴ Yine, Grafton'a göre, dipnotlar akademik çalışmaların önemli bir aracıdır, çünkü, bir akademik çalışmanın esas iddiası ile diğer bir akademik çalışmayı birbirine bağlar. Akademik çalışmalarda yapılan aktarma ve açıklamaların hangi kaynaktan derlendiğini gösterir. Ancak bu şekilde, okuyucular yapılan alıntı ve açıklamalara güvenebilir. Diğer bir ifadeyle, araştırmacılar bir çalışmayı diğerine bağlamak üzere dipnotları kullandığında, aslında bir güven zinciri oluşturmaktadır. Bu zincir, zaman ve mekanı aşarak bir araştırmacıyı diğerine, hocaları talebelerine ve orijinal fikir yaratıcılarını kullanıcılarına bağlamakta ve onları üretici bir akademik topluluk haline dönüştürmektedir. Bu suretle birbirine bağlanan çalışmalar ortak bir bilgi havuzu oluşturmakta, akademik topluluğun üyeleri de, bu bilgi havuzu üzerinden yeni bilgiler üretmektedir. Bahsedilen fonksiyonlarıyla dipnotlar, akademik ürünlerin ortaya çıkarıldığı, kalitesinin değerlendirildiği, akademik camiada yayıldığı

---

* Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

¹ Robert J. Connors, "The Rhetoric of Citation Systems Part I The Development of Annotation Structures from the Renaissance to 1900", *Rhetoric Review*, Vol. 17, No. 1, Fall 1998, s. 32.

² Dipnot tanımları, kullanım alanları, fonksiyonları hakkında geniş bilgi için bkz. Fatma Acun, "Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Dipnotlar", *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, (Uşak: Uşak Üniversitesi, 14-17 Nisan 2011), s. 61-70.

³ Anthony Grafton, *The Footnotes, A Curious History*, Harvard University Press: Cambridge Massachusetts, 1999. Bu eser, yazar tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bkz, Fatma Acun, *Dipnotlar, Merak Uyandıran Bir Tarih*, Türk Tarih Kurumu Yayını: Ankara, 2012.

⁴ Grafton, *Dipnotlar*, s. 231-236.

ve gelecekte kullanım için muhafaza edildiği bir atıf aracı haline gelmektedir.⁵

Bilimsel çalışmalardaki atıflar/dipnotlar, fikirleri ortaya çıkarıcıları belirler ve bilginin kaynağını açığa çıkarır. “Metin inandırır, dipnotlar ispat eder” sözünde olduğu gibi, bilginin kaynağına atıfta bulunulması bir ispat sürecidir. Dipnotlar aynı zamanda ikna eder: Okuyucuyu, tarihçinin kayda değer miktarda bir çalışma yaptığına inandırır. Grafton’un deyimiyle, dış hekiminin duvarındaki diplomalar gibi, dipnotlar da, tarihçilerin danışmak ve önermek için “yeterince iyi” fakat belirli bir çalışmayı yürütmek için yetersiz olduklarını gösterir.⁶ Çünkü, dipnot kullanıldığında tarihçi, diğer bir araştırmacının bilgisine müracaat etmektedir. Tarihçiler dipnotu kaynaklara atıfta bulunmak için de kullanırlar. Dipnotlar, kaynakların yorumlanması sürecinde, tarihçiyi belli bir yoruma götüren yol haritasını anlatır; eleştirel ve açık fikirli okuyucuya yorumu değerlendirmek ve konuyu/problemi çözümlmek için yeterli ipuçlarını verir. Dipnotlar, aynı zamanda, akademik bir çalışmanın kalitesini değerlendirme vasıtasıdır.

Uzak geçmişe bakıldığında, akademik dipnotun ortaya çıkmasından önce, bir yazarın yetkinliği ve entelektüel kapasitesinin, kullandığı kaynaklarla değil söyledikleriyle ölçüldüğü görülmektedir. Örneğin, Antik Yunan tarihçisi Thucydides (MÖ 460-MÖ 395) ve Fransız edebiyatçısı Jean de Joinville (1225-1317) hiç dipnot/atıf kullanmamıştı, kullanmaya ihtiyaç da duymamıştı. Benzeri bir durum, günümüz için de kısmen söz konusu olmuştu: Yakın bir geçmişte (2006), teorik tartışmaların yapıldığı *Critical Inquiry* isimli dergiye makale sunan bir yazar, bir dipnotunda sadece “bkz. Jacques Derrida” diyerek atıfta bulunmuştu. Yazar dipnotu öylece bırakmış mıydı? Yoksa daha sonradan tamamlamayı düşünüyor muydu? Makaleyi değerlendiren hakem, bunu ciddi bir ihlal olarak gördü: Yeterince açık olmayan biçimde dipnotlandırılmış bu cümledeki iddianın hakkını nasıl verecekti? Eksik verilmiş, yarım bırakılmış bu dipnotun soğuk havası ve kibirli duruşu, meşhur bir yazarın günahlarından birini; araştırmacının zaman alan, hummalı kısmını atlayıp büyük ve ihtisamlı sözler söyleme suçunu işlemiyor muydu? Eğer öyleyse, neden dipnotu bu biçimde kullanma zahmetinde bulundu? Hiç kullanmayabilirdi. Görüşü doğru olsun veya olmasın hakem, dipnotun beşeri bilimlerdeki temel fonksiyonunu esas alarak değerlendirme yapıyordu: Bu da, dipnotun bir makalenin akademik düzeyinin değerlendirilmesinde bir araç, bir vasıta olmasıydı.⁷

Dipnotlar genel manada, araştırmacının profesyonel olduğunun bir göstergesidir. Bu sebeple ve Grafton’un yukarıda zikrettiğimiz ikna fonksiyonu

⁵ Donald J. Waters, “Preserving the Knowledge Commons”, *Understanding Knowledge as a Commons: From Theory to Practice*, Cambridge: MIT Press, 2007, s. 146.

⁶ Grafton, *Footnotes*, s. 47.

⁷ Anne H. Stevens and Jay Williams, “The Footnote in Theory”, *Critical Inquiry* 32 (Winter 2006), s. 210.

dolayısıyla dipnotlara, yazarının sahaya yeterince hakim olduğu, yeterli miktarda delilleri sıraladığı ve delilleri yeterince sorguladığının ispatı olarak bakılmaktadır. Dipnot, yazarının sesini, benzeri eğitim almış meslektaşları arasına koyar. Bu suretle, meslekî camianın bir parçası olan yazar, maksatlı olarak sesini kaybeder. Elbette yazar, dipnotu diğer akademisyenlerle sohbet vasıtası olarak kullandığında, kendi sesini yükseltir. Okur dipnota gittiğinde, kimin kiminle konuştuğunu, kimin dinlendiğini ve kimin göz ardı edildiğini görür. Bu niteliğiyle dipnot, aslında bir polemik yeridir.⁸

Yine, dipnotlar yazara özgürce yorum yapabilecekleri gibi, bilgi de aktarabilecekleri geniş bir alan sunar. Bu alanın sınırlarını çizmek ise, çoğu kere yazara düşer. İstisnai bir örnekte bunun, kitabın 1/3'üne tekabül ettiği görülür: John Hodgson 1840 yılında basılan, *The History of Northumberland* adlı 400 sayfa hacmindeki eserinde tam 165 sayfa dipnot kullanmıştır. Yazarının özgürlük alanını en geniş sınırlarına kadar götürdüğü bu durumda, dipnotun kullanım alanı da en geniş sınırlarına ulaşmıştır.

Dipnotlar, akademik araştırmaların ortaya konulduğu, kalitesinin değerlendirildiği, yayıldığı ve gelecekte kullanım için muhafaza edildiği “bilimsel iletişim sistemi” dir. Bu karmaşık sistem, günümüzde araştırmacılar çalışmalarına ve yayın usullerine dijital teknolojileri dahil ettikçe, ciddi baskı altına girmektedir.

Dipnotu, orijinal bir metne veya kaynağa atıfta bulunmak veya buralardan alıntı yapmak anlamlarında kullandığımızda, tarihinin 5. yüzyıla kadar uzandığını görürüz. Bu dönemde metin içerisinde kaynağın zikredildiği yer olarak biçimlenen dipnot, ilerleyen zamanda sayfa kenarlarına taşmış ve derkenar halini almıştır. Dipnotun sayfanın altına inmesi 18. yüzyılı bulmuştur. 20. yüzyıla gelindiğinde ise, bilimsel araştırmaların sayısının ve hacminin artması, disiplinler arası bilgi alışverişi ve işbirliğinin çoğalması, farklı disiplinlerde geliştirilen yaklaşım ve biçimsel uygulamaların sosyal bilimlerin çeşitli dallarına da yansımaları sağlamış; bu esnada da, daha ziyade fen bilimlerinde kullanılan, metin içerisinde parantez arasında verilen ve metin sonunda detaylandırılan dipnot verme biçimi sosyal bilimlere de aksetmiştir. Tarih araştırmaları da bundan uzak kalmamıştır. Öyle ki, metnin okunmasını sekteye uğratmamak için sadece yazar soyadı ve eserin yayın yılının belirtildiği, (Acun, 2014) gibi, metin içinde parantez arasında, bir kelime uzunluğunda verilen dipnot, sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılmaktadır. Prestijli hakemli dergilerin yayın ilkeleri arasına girince de, tarihçilerin gönülsüzce kullandığı bir araç haline gelmektedir. Tarihçiler bu tarz dipnot verme usulüne alışkın olmadığından, metin altındaki uzunluğu yazarca takdir edilen, bazen bir sayfa bile süren dipnottan, nerdeyse bir kelime uzunluğundaki dipnota geçişi kolaylaştırmak ve tarihçileri alıştırmak üzere, her iki usulün beraberce kullanıla bilineceğinin “yayın ilkelerinde” belirtil-

⁸ Aynı makale, s. 211.

diği; yani dipnotun hem metin içinde parantez arasında, hem de metin altında yer almasına müsaade edildiği görölmektedir. Sanırız, bu geçici bir durumdur; “eski alışkanlıklar zor unutulur” sözünde olduğu gibi, eski nesil tarihçilerin yerini yeni nesil tarihçiler aldıkça, eski alışkanlıkların yerini yenileri alacaktır. Bu değişim, sadece dipnotlarla sınırlı kalmayıp, bir araştırmanın, özellikle de makalenin, hem biçimine hem de muhtevasına yansıyacaktır. Araştırma makalelerinin kapsamı daralacak, kullanılan veri türü ve sayısı sınırlanacak, araştırma sorusu daha belirli ve duruma yönelik (case specific) olacak, bütün bunların neticesinde biçimsel olarak da makalelerin hacimleri küçülecektir. Diğer bir ifadeyle, nokta bir soruyu cevaplamak üzere nokta bir araştırma yapılacak, neticesinden genelleme yapma imkanı daralacak, makalenin hacmi de 5-10 sayfaya inecektir. Bu belirttiklerimiz hayal değildir: Fen bilimlerinde yapılan bir deney, nasıl x türündeki, xx yaşındaki, xxx cinsiyetindeki ve xxxx şartlar altındaki bir fare üzerinde yapıyor ve neticeleri de bu örnek için sınırlı kalıyorsa; tarih alanında, örneğin, Osmanlıda köylüler üzerine yapılan bir çalışma, y sancağının, yy kazasının, yyy köyün yyyy durumu üzerine olacak, elde edilen neticeler de sadece burası ve bu durum için geçerli olacaktır. Neticelerin komşu köy veya köyler için geçerli olup olmadığına dair bir çıkarsama yapmak mümkün olmayacak, bunun için ayrı bir çalışma yapılması gerekecektir. Bu şekilde aşırı uzmanlaşmanın getirdiği aşırı spesifik neticeler, belki de, genelleme yapmaya alışmış tarihçilerin canını sıkacak, onların bir kısmı da, küçük çalışmalardan büyük genellemeler yapmaya devam edecektir. Bahsettiğimiz ilerisi için sadece bir öngördür. Bunu sunmamızdaki amaç, biraz da abartarak, bahsedilen değişimin nasıl gerçekleşeceğini ve dipnotun bu değişimdeki yerini ve fonksiyonunu daha iyi anlatmaktır.

Bilindiği üzere, tarih ancak 19. yüzyılda Ranke’nin geliştirdiği metotlarla akademik bir disiplin, saygın bir bilim dalı haline gelmiştir. Ondan önce, tarih bir bilgelik alanı, devletlerin ve yeni nesillerin tehlikelere karşı ders alması gereken olaylar silsilesi ve bunların anlatımıdır. Tarihin, bir disiplin haline gelmesi belli şartlar dahilinde meydana gelmiştir. Bunda pek tabii ki, modern bilimin doğuşunun, devletlerin ve toplumların tarihten beklentilerinin artmasının ve iletişimin hızlanmasıyla beraber sosyal ve diğer bilimlerin birbirlerini etkilemesinin daha hızlı oranda gerçekleşmesinin tesirleri olmuştur. Fakat biz burada, bütün bunları değil, bunların dışında, tarihin kaleme alınışıyla ilgili bir araç olan dipnotun bu sürece tesirini inceleyeceğiz. Bahsedilen dış faktörleri bir kenarda tutarak, bir tarih araştırma metninin (bu makale veya kitap, rapor vs. olabilir) biçimlenmesinde etkisi olan iç faktörler arasında sayacağımız dipnotun, uzun bir süreç içerisindeki gelişimi ile tarihin bir disiplin haline gelmesi sürecini paralel biçimde gözlemleyeceğiz. Tarihin bir “bilgelik alanı” veya “olay anlatısı”ndan, bir “disiplin” haline gelmesi sürecine dipnotun katkısı ve fonksiyonunu tespit etmeye çalışacağız. Özellikle de, dipnotun biçimindeki değişimin gerçekleştiği tarihsel değişim noktalarına bakarak, bu değişimin dipnot verme usullerini nasıl etkilediğini;

veya tersinden bakıldığında, dipnot verme usulünün değişmesiyle bunun tarih yazımında bir değişime yol açıp açmadığını ortaya koymaya çalışacağız. Bu endişelerin tamamını zihnimizde tuttuğumuzda, gelişim sürecinde stil bakımından dipnotlarda üç farklı biçim ve bu biçimin hakim olduğu üç farklı dönem tespit ettik. 1-Dipnotlar metin içinde erimiş veya metni çevrelemiş halde: Antikçağdan Aydınlanmaya (5.-18.yy) yüzyıla. 2- Dipnotlar metnin dibinde: Aydınlanmadan 20. yüzyıla. 3- Dipnotlar yeniden metnin içinde parantez arasında: 20. yüzyıldan günümüze.

Dipnotların metin içerisindeki yerlerinin değişimi haliyle biçimini, uzunluğunu-kısalığını, kapsamını ve niteliğini de etkilemiş ve değiştirmiştir. Bunlar ve yukarıda zikredilen diğer noktalar, aşağıda sırasıyla ele alınacaktır.

Dipnotlar Metin İçinde Erimiş veya Metni Çevrelemiş Halde: Antikçağdan Aydınlanmaya (5.yy-18.yy)

Dipnotu, beşeri ve sosyal bilimlerde iletişim metodu olarak aldığımızda, yazılı tarih boyunca yazarların birinden alıntılar yaptığını ve bunun için çeşitli yöntemler geliştirdiğini görmekteyiz. Bu durum, çok erken zamanlardan beri, beğenilen ve istifade edilen yazarlardan alıntılar yapıldığına ve onlara itibar gösterildiğine işaret etmektedir. Özellikle belagat alanında, bu daha fazla görünür haldedir. Metin içinde şerh düşme (annotation), ki buna çıkma dipnot denilebilir, ve haşiye (glossary) yazma şeklinde tezahür eden ve dipnotun daha ziyade açıklama için kullanılan biçimleri, dini kaynaklar söz konusu olduğunda çok eskilere kadar gitmektedir: Yahudi-Hıristiyan geleneğinde iki bin dört yüz yıl öncesinde, İslam geleneğinde ise bin dört yüz yıl öncesinde mevcuttur.⁹ Dipnot, orijinal bir kaynaktan alıntı yapmak anlamında kullanıldığında tarihinin 5. yüzyılın sonlarına kadar uzandığı, bu döneme ait bir hukuk dersinden kalan dağınık biçimde muhafaza edilmiş notlarda, kaynaklara sadece kitap ve bölüm olarak değil, aynı zamanda, sayfa numarası ile atıfta bulunduğu görülmektedir.¹⁰ Matbaanın icadına kadar ise metinler yazarı tarafından elle yazılmış veya katipler tarafından kopyalanmış, bu esnada ise, şerh/açıklama/annotation ve haşiye/küçük sözlük/glossaryler, metnin yazarı/katibi tarafından, metnin kenarlarına çıkma notlar halinde düşülmüştür. Matbaanın icadından (1450) 1481 tarihine kadar olan dönemde, çıkma halindeki bu notların ayrı sayfalara basılmış halde metnin sonuna ilave edildiği gözlemlenmektedir. Bu, düz metin basımı anlamına gelmekte olup, matbaacıların işini kolaylaştırmıştır. Ancak, metnin

⁹ Şerh ve haşiyenin İslam dünyasında ilminin gelişimindeki tesiri hakkında bkz. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergah Yayınları: İstanbul, 2011; Bu kitabın değerlendirmesi için bkz. Hamdi Çilingir, *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Değerlendirme, s. 189-192.

¹⁰ Grafton, *Dipnotlar*, s. 29.

sonuna ilave edilen notların, hangi sayfaya veya sayfadaki hangi belirli tartışmaya ait olduğunu belirtme konusunda sıkıntı yaşanmıştır.

Basım tekniklerinin ilerlemesiyle, şerh ve haşiyeler metnin bulunduğu sayfaya dahil olmuş, bu suretle metinle beraber muamele edilmiştir. Klasik Avrupa metinlerinde, orijinal metin geniş aralıklı ve süslü büyük harflerle sayfa ortasında yer alırken, küçük harfli sade şerh ve haşiyeler de metni çevrelemiştir. Bkz Resim 1.

noem poterit patris Achille arma se teperem vix Balani
 na pueritiam pater pulvis. Sibona venit. ex quo huc eun-
 gi D do cognovim. Hanc matrem achilla pater. se filios
 U. danoon de Polos factus faveret. Hic t. Cri. V. de
 Phocentis est. Hic. i. Auribus b. Cri. parte sua de
 quo dicitur de Teuro Noa. U. tacer salumam panis qd
 iugere. et. edispa. q. Vastabat cyprium. Cri. quon
 i. f. Gafus. q. ruit. q. p. b
 fortuna.

1. Relicti. C. populi sunt
 qui pri. Amadruat. co-
 lunt. Vnde est. Abes
 reuicia noem sum agri
 colere non possunt. qd. su
 os vicinos recuperant. de
 partem illis agri habian-
 daz dederunt. v. sibi. nu
 ruique est. circa. v. d. p. d. s.
 zera. Hic. p. r. vocari. pe
 laigi. copul sunt. Hic. v.
 do. sunt. v. p. d. g. s. s. i.
 dam. Phocentis. Alig. t.
 fimo. d. h. a. p. e. q. u. i.
 requeam. ex. loc. d. m. i.
 abe. Phocentis. filius. p.
 i. a. g. mortalem. c. o. m. m. u.
 est. noem. dicitur.

2. Ipse hostis. q. Magna
 hanc que ab hoste venit.
 C. Ipse hostis. I. Be. quid. e.
 tas. v. d. h. o. s. t. i. s. q. u. e.
 h. o. s. t. i. s.

3. Teuro. a. l. s. p. p. r.
 g. a. m. m. m. i. u. i. s. v. o. l. e.
 bar. s. p. e. q. s. i. m. m. e. r. o.
 g. a. m. i. s. p. a. r. e. m. s. e. r. i. a.
 s. u. p. o. m. e. C. V. o. l. e. b. a. t.
 q. i. t. i. m. p. o. n. e. r. v. t. i. s. e. T. o.
 s. a. n. t. i. s. q. u. i. s. p. e. l. l. e. m. a. l. i. e.
 r. v. o. l. e. s. q. n. d. c. o. m. m. u. i.
 v. o. l. e. s.

4. Hic quod. C. Quam
 m. i. s. t. i. s. v. i. d. e. t. s. o. l. i. t. a. t. i.
 q. u. e. s. t. s. o. m. m. u. i. d. e. p. p. e. r. i.
 v. t. s. i. p. u. d. e. t. c. a. m. i. a. r. i.
 q. u. e. s. t. i. t. q. u. e. a. n. i. m. o. f. o. d.
 d. e. t. q. u. e. s. t. i. o. n. e. m. n. o. n. p. e. p.
 s. o. r. t. i. b. u. s. s. o. l. u. m. c. o. s. u. l. u. m.
 e. d. i. t. c. u. s. n. a. i. s. t. u. l. i. s. s. i. t. a. r. e.
 m. e. i. o. r. e. s. i. n. d. i. c. i. t. a. m. e. m. p. r.
 m. i. s. t. i. o. q. u. e. s. t. i. s. i. n. t. i. a. r. i.
 m. a. s. t. i. d. e. q. u. e. s. t. i. o. n. i. s. q. u. e.
 h. o. m. i. n. u. m. d. i. c. i. t. a. m. n. o. m. i. n. u. s.
 e. t. q. u. e. s. t. i. o. n. e. s.

5. Quia hic. C. Ne co-
 g. n. e. s. e. c. o. m. m. u. i. a. b. e. a. q. u. e.
 d. e. l. i. c. t. i. s. i. n. t.

6. Placidus. C. D. i. s.
 g. i. n. d. e. n. t. i. s. i. n. t. h. u. m. i. t. a. t. e. s.
 s. e. l. e. n. t. i. s. N. o. n. i. g. n. a. r. a.
 q. u. e. s. t. i. o. n. e. d. i. c. i. t. q. u. e. s. t. i. o. n. i.
 n. e. p. t. i. m. q. u. e. s. t. i. o. n. i. s. m. i. s. t. i.
 h. a. u. t. i. b. u. s. n. o. a. C. N. o. n. i. g. n. a. r. a. p. o. s. s. i. t. u. m. f. o. r. s. i. m. p. l. i. c.
 t. a. r. e. p. r. o. v. o. c. a. t. a. a. m. a. d. d. e. r. e. c. a. l. e. n. t. i. a. m. v. e. t. r. a. m. a. d. i. c. o.
 h. a. u. t. i. b. u. s. q. u. e. s. t. i. o. n. i. s. i. g. n. a. t. a. m. a. l. i. q. u. a. e. p. e. r. t. a. f. e. r. e. i. n. s. u. t.
 h. a. u. t. i. b. u. s. a. i. s. t. i. c. h. o. n. o. r. e. s. i. n. t. i. s. e. t. i. s. i. f. e. e. t. i. s. p. e. p. h. e. d. i. c. e. r.
 d. e. h. u. m. i. t. a. t. e. q. u. e. s. t. i. o. n. i. s. i. n. s. p. r. i. o. q. u. e. s. t. i. o. n. e. v. e. r. i. t. a. t. e. F. e. n. g.
 q. u. e. s. t. i. o. n. e. s. q. u. e. s. t. i. o. n. e. s. i. n. t. i. c. h. o. n. o. r. e. i. n. d. i. c. a. v. e. r. e. d. e. q. u. e. s. t. i. o. n. i. s.

Unde supplicia dicuntur supplicationes. quia sunt de hor
 nis supplicia passurum. Sicut in supplicia deorum magis
 et hinc. lacrimarum de ventris. et de eorum dicitur que
 facit. sicut de bonis curat. q. scilicet. C. Indi. i. h. h. o. n. o. r. e. s. i.
 facticia. et ostendit. seras. fuisse. imperantia. Perian. erat
 alie. erat. facit. que. omnis. c. o. m. m. u. i. s. t. i. e. r. e. s. u. e. n. d. i. b. u. s.
 d. i. c. i. b. u. s. d. e. s. a. l. u. e. a. m. o. r. e. e. r. a. t. v. t. A. p. o. n. a. t. i. s. C. a. r. m. e. n. t.
 l. i. c. e. p. t. a. t. a. A. l. i. q. u. e. s. t. i. o. n. e. q. u. e. s. t. i. o. n. e. s. a. s. a. c. r. o. d. i.
 b. v. v. e. l. m. a. g. i. s. t. r. a. t. u. s. c. o. n.
 c. i. p. i. u. m. a. i. d. i. e. s. e. r. o. s.
 v. t. i. m. o. r. u. s. v. t. e. r. s. i. m. a. g. i.
 s. a. m. o. p. o. s. i. t. A. l. i. q. u. e. s. t. i. o. n. e.
 q. u. e. s. t. i. o. n. e. s. q. u. e. s. t. i. o. n. e. s.
 l. e. t. v. e. l. p. r. o. p. r. i. a. p. r. o. p. r. i. a.
 i. n. d. i. c. a. b. a. t. A. l. i. q. u. e. s. t. i. o. n. e. s.
 d. i. c. i. t. u. r. p. a. g. a. n. o. r. u. m. d. e. m. i.
 s. i. c. i. o. r. a. t. i. o. n. e. m. c. o. m. m. u. i. s. t. i.
 n. e. g. o. t. i. a. p. r. o. p. r. i. a. d. e. m. e. n. t. i.
 b. u. s. e. m. e. n. d. a. v. i. d. e. n. d. u. s. e. t.
 p. o. l. i. u. m. f. e. r. s. i. t. i. n. h. i. s. e. p. s.
 h. e. t. e. g. i. s. a. u. t. e. m. f. a. c. i. o. r. u. m.
 d. e. s. i. m. i. i. n. t. i. s. p. a. s. s. i. s. e. p. s.
 s. i. t. i. c. v. i. d. e. r. e. n. o. n. l. i. c. e. t. i. t. o.
 p. e. r. p. r. o. p. r. i. e. n. u. n. c. i. a. b. a. t. e.
 n. e. q. u. i. d. t. a. k. f. i. o. r. e. d. i. o. b.
 e. m. p. e. r. a. n. t. m. u. l. t. i. b. a. t.
 s. e. d. d. e. s. e. n. t. i. s. l. a. t. e. i. n. g. e. n. e.
 q. u. e. v. b. i. e. t. i. f. e. r. s. i. t. q. u. e. s. t. i. o.
 r. a. s. i. m. u. s. E. r. g. o. i. n. h. o. c. l. o. q.
 u. i. t. m. o. s. f. a. c. i. t. m. o. d. o. s. t.
 i. A. d. l. i. b. e. r. a. D. O. N. A. q. u. e.
 a. d. i. l. o. s. q. u. e. s. t. i. o. n. e. r. e. t. i. q. u. e.
 a. n. n. o. u. n. c. i. a. d. i. l. o. s. q. u. o. s. l. i. o.
 n. o. s. v.
 p. r. o. g. n. a. t. D. O. N. A. E. r. g. o.
 p. r. o. g. n. a. t. e. r. a. t. u. s. d. u. s.
 c. o. n. c. i. t. o. r. u. m. c. a. p. i. a.

1. De. BEE. Hic. v. i. d. e. t.
 v. l. e. g. a. s. d. i. c. i. t. v. e. l. s. u. p.
 d. i. c. t. a. s. i. n. t. i. d. e. m. o. d. o. s. t. i.
 v. i. d. e. t. i. n. d. i. g. n. i. t. a. t. e. a. d. i. l.
 m. i. s. t. i. a. m. a. d. v. i. d. e. t. u. r.
 D. O. N. A. s. i. m. u. s. i. n. d. i. c. i. t.
 q. u. e. d. v. i. d. e. t. q. u. o. d. s. i. m. u. s.
 r. e. o. m. b. s. C. H. e. l. i. c. a. d. e. l.
 A. p. o. n. i. a. n. u. s. d. e. l. e. g. i. s. t. e.
 a. s. r. a. t. i. o. n. e. q. n. o. n. t. a. m. i. n. e.
 d. i. u. i. d. n. o. c. t. u. b. a. t. u. r. E. r.
 g. o. m. u. n. e. r. a. d. e. l. e. g. i. s. t. e. h. a. u.
 t. i. s. i. d. e. f. e. l. i. c. i. s. d. e. l. e. g. i. s. t. e.
 d. u. m. a. t. q. u. i. a. a. n. t. i. q. u. i. d. e.
 d. i. n. a. t. i. o. e. r. a. t. d. i. s. t. i. b. u. s. d. e.
 g. e. n. i. t. i. s. p. e. r. i. t. e. t. i. n. d. i. c. i. t.
 s. u. s. p. o. s. i. t. u. m. q. u. e. s. t. i. o. n. e. s.
 E. r. s. i. m. u. s. l. i. b. e. r. o. s. p. e. i. o. n. i. s.
 n. o. s. i. n. f. e. r. e. n. d. e. p. e. r. u. i. c. i. o. n. e.
 s. a. v. e. n. i. s. t. e. t. C. a. r. o. p. a. r. i. c.
 e. t. m. u. l. t. e. r. a. e. r. u. d. i. c. i. t. u. r.
 f. a. m. i. l. i. c. a. n. t. i. s. C. i. s. N. i. q. u. e. s.
 t. i. o. n. e. q. u. e. s. t. i. o. n. e. s. q. u. e. s. t. i. o. n. e. s.

Unde. A. l. i. q. u. e. s. t. i. o. n. e. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s.
 v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s.
 v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s.
 v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s.
 v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s.
 v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s.
 v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s.
 v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s.
 v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s.
 v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s. v. i. d. e. t. i. s. t. i. c. i. s. i. n. t. i. c. a. s.

Resim 1. Sebastian Brant'ın 1502 tarihli *Virgil* basımı. Resim, takip eden eserden alınmıştır. Robert J. Connors, "The Rhetoric of Citation Systems, Part I: The Development of Annotation Structures from the Renaissance to 1900", *Rhetoric Review*, Vol. 17, No. 1 (Autumn, 1998), s. 10. Eseri takip eden İnternet adresinden ulaşılabilir: <http://www.jstor.org/stable/465742>

İslam dünyasında ise, bir yazıyı izah etmek ve tafsil etmek, genişleterek anlatmak anlamına gelmekte olan şerhler, metnin kenarlarında bulunabileceği gibi, kitap hacminde, ayrı halde de bulunabilmektedir. Haşiyeler ise sayfa kenarlarında, çıkma halinde bulunmaktadır. Sayfa kenarına yazılmış şerh örneği için bkz. Resim 2.

Resim 2. Molla Aliyyü'l-Karî'nin kendi eliyle 1011/1602 yılında Kadı İyad'ın meşhur kitabı *Şifa-i Şerif*'e yazdığı şerh. Süleymaniye Kütüphanesi No: 257. Resim, takip eden İnternet adresinden alınmıştır: <http://www.ilimdergisi.com/suleymaniye-kutuphanesi-2/>.

Resim 3. Haşiyeye örneği. Molla Fenarî (1350-1430)'nin, *Fevâidü'l-Fenâriyye* adlı şerhine, Kul Ahmed tarafından yazılan haşiyeye. Resim takip eden internet adresinden alınmıştır: <http://www.dunyabizim.com/ilimbilmeztarihhatirlamaz/7770/serh-ve-hasiyelere-burun-kivirmek-da-nesi.html>.

El yazması, katip işi olan metinler, geç Rönesans dönemi matbaa teknolojisine kadar devam etmiş ve bu noktada yeni yorumcuların eski metinlerle yüz yüze gelmesini ve seküler kültürün oluşmasını sağlamıştır. Yaklaşık bin yıl aradan sonra, Avrupalılar dünyayı yeniden yorumlamaya başlamışlar ve eski metinleri yeniden gündeme getirmişlerdi. Ancak, metinler çoğu kez eksikti ve iyi bir metni yeniden inşa etmek için dikkatli ve karşılaştırmalı bir edisyon kritiğinin yapılması gerekiyordu. Bu tür metin düzenlemeleri, tarihi ve filolojik yorum ihtiyacını doğurdu; buradan da ilk büyük seküler bilim dalgası oluştu. 1400'lerden 1900'lere kadar süren bu dönemin başlarında, Rönesans döneminde, alıntılama biçimleri çoğaldı, birbirine muhalif oldu veya birleşti. Klasik eserlerin ilk basımlarında derkenar veya sayfa altı dipnot kullanılmamıştı; bunun yerine ayrı sayfalara basılmış olan notlar ve açıklamalar, metnin arkasına ilave edildi. Bu halde ise, metnin sonundaki ilave açıklama ve notların metindeki hangi sayfaya veya hangi sayfadaki hangi tartışmaya ait olduğu konusunda karmaşa yaşandı. Matbaacılar, yazma eserlerin kenarlarında yer alan notları, matbaa ile basılacak metinlere nasıl yerleştirecekleri konusunda düşünürken, sayfa kenarlarındaki boşlukları

keşfettiler. Bu ilk akademik yayıncılar, aynı zamanda matbaacı olduğu için, pahalıya mal olan kağıt masrafını da azaltmayı düşünüyorlardı. Sayfa kenarlarındaki boşlukları kullanabileceklerini keşfeder etmez, yazarları bu boşlukları kullanmaya zorladılar. Böylece, 1481'den itibaren, sayfa kenarlarındaki boşluklar açıklama/şerh ve lügatçe/haşiye yazmak için kullanılmaya başlandı. Bu suretle, yazama eserlerde ana metnin etrafında veya kenarında olan notlar/açıklamalar benzer şekilde, matbaada basılan metinlerde yine sayfa kenarlarındaki yerini aldı. Bu sefer de, sayfa kenarlarındaki boşluklar yeterince geniş olmadığı için, yazma eserlerdeki uzun notlar ve açıklamalar sığmamış; ana metni ortaya, açıklamaları da metnin kenarlarına yerleştiren sayfa düzenlemeleri denense de (bkz. Resim 1) uzun vadede uygun bulunmamıştır. Bu da, matbaa teknolojisiyle basım işinde yeni ve farklı yöntemler arayışına yol açmıştır. Eski metinlerin, dinî veya gayri dinî, yeni yazarlar tarafından eleştirilerinin yapılması, bunu yaparken yazarının yetkinliğini göstermek üzere çok sayıda orijinal kaynak kullanması, bu kaynakların tamamının detaylı biçimde zikredilmesini gerektirirken, biçim bakımından bunun nasıl yapılacağı konusunu gündeme getirmiştir. Farklı not düşme ve atıfta bulunma biçimleri denenerek, günümüzdeki dipnota benzer biçimler ortaya çıkmıştır.

16.yüzyılın sonlarına doğru, açıklamalar, notlar ve sözlükçelerin kullanımını başlı başına bir maharet, klasik eserlere atıf yapma ise, her akademik yazı veya konuşmanın standardı haline geldi. Bu kaynakların akademik kullanımını ve doğru atıfta bulunulması, eğitilmiş kişiler topluluğuna girmek için gerekli ehliyeti sağlıyordu. Yazarlar eserlerini, çok sayıda atıfla destekliyor, sayfa kenarlarındaki boşluklara düştükleri küçük puntolu notlarda atıfta buldukları eserlerin basımı, cildi ve sayfa numarası hakkında bilgi veriyorlardı. Bu suretle potansiyel eleştirilenlere bilgeliklerini ve araştırmalarının ağırlığını gösteriyorlardı. Genelde, eser sahipleri ve yazarlar sayfa kenarındaki boşluklara az sayıda notlar yazıp, farklı semboller kullanırken, akademisyenler de çok sayıda ve tam teşekküllü atıfta bulunarak bunları Latince rakam ve harflerle sıralıyorlardı. Bu türden atıf yapmak, akademisyenliğin bir göstergesi, karakteristiği haline gelmişti.

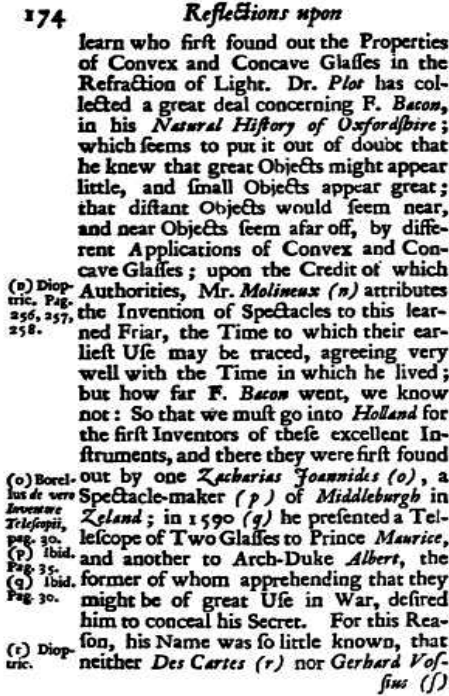
Matbaa tekniklerin ilerlemesiyle, dini metinlerin basımında, notlar sayfa kenarlarındaki boşluklara, satır hizasında yazılır oldu. Akabinde, sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında, modern dipnotların atası olarak zikredilebilecek, yüksek kesinlik standartlarına sahip, bir dizi atıf biçimleri geliştirildi. Tarih alanını söz konusu olduğunda, modern türden ilk dipnotun 1696 tarihinde basılmış bir eserde yer aldığı görülmektedir: P. Bayle'nin *Historical and Critical Dictionary (Tarihi ve Eleştirel Sözlük)* adını taşıyan eseri, Eskiçağ, Ortaçağ ve modern döneme ait şahısların, çok sayıda alıntı ve atıfla desteklenen biyografilerini sunmakta, hatta, dipnota dipnotu ihtiva etmektedir.¹¹ Bayle'nin

¹¹ Grafton, *Dipnotlar*, s. 194.

bu çalışmasını, J. F. Budeus'un 1702 tarihinde basılan ve çok sayıda kaynak notlarıyla desteklenen *History of the Philosophy of the Hebrews* (Yahudi Felsefesinin Tarihi) ve C. Thomasius'un, 1712 tarihinde basılan *Vom Laster der Zauberei, Über die Hexenprozesse* adlı eleştirel çalışması takip etti.¹²

Yeni atf biçimlerinin gelişmesinde, klasik eserlerden alıntı yapma ihtiyacı önemli bir etken olmuştur. 17. yüzyılda süren eski-yeni/klasik-modern tartışmasında klasik kaynaklara atf önem kazanmış, buna bağlı olarak da kaynaklardan yapılan alıntılarının nasıl gösterileceği gündeme gelmiştir: Alıntılarının yapıldığı eski eserler, metnin ortada yer aldığı, kenarında geniş boşlukların olduğu sayfa düzeninde, bazen sadece yazar adı ve unvanı, bazen de yazar ve eser adı ile zikredilmiştir (bkz. Resim 4).

Resim 4. William Wotton, *Reflections upon Ancient and Modern Learning*, 1694. Resim takip eden eserden alınmıştır. Robert J. Connors, "The Rhetoric of Citation Systems, Part I: The Development of Annotation Structures from the Renaissance to 1900", *Rhetoric.Review*, Vol. 17, No. 1 (Autumn, 1998), s. 29. Esere takip eden internet adresinden ulaşılabilir: <http://www.jstor.org/stable/465742>

¹² Grafton, *Dipnotlar*, s. 203.